

سفرنامه‌های خطی فارسی

جلد اول

تصحیح و پژوهش:

هارون وهومن



نشر اختران

سرشناسه	وهومن، هارون، ۱۳۲۵-
عنوان و نام پدیدآور	سفرنامه‌های خطی فارسی / تصحیح و پژوهش هارون وهومن.
مشخصات نشر	تهران: اختران، ۱۳۸۸.
شابک	دوره: 3-88-978-964-8897-84-5 ج. ۱: 5-84-978-964-8897-84-5
فهرست‌نویسی	: قیپا.
موضوع	: سفرنامه‌ها.
موضوع	: ایران - سیر و سیاحت - قرن ۱۳.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۶ س ۷/۵/۳۵ DSR
رده‌بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۷۴۰۴۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۱۴۲۳۳۰



نشر اختران

سفرنامه‌های خطی فارسی (جلد اول)

تصحیح و پژوهش: هارون وهومن

حروفچینی: اعظم زارع مهرجردی

طراحی روی جلد: ابراهیم حقیقی

چاپ اول: ۱۳۸۸

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

شماره‌ی نشر: ۱۸۴

لیتوگرافی: پارسیان

چاپ: نیکا - صحافی ایران هنر

تلفکس انتشارات: ۶۶۴۱۰۳۲۵ - تلفن فروشگاه: ۶۶۴۱۱۴۲۹ - ۶۶۹۵۳۰۷۱

آدرس پستی: ایران - تهران - صندوق پستی ۷۶۵-۱۳۱۴۵

Email: info@akhtaranebook.com

http://www.akhtaranebook.com

ISBN: 978-964-8897-84-5

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۸۹۷-۸۴-۵

تمام حقوق این اثر متعلق است به نشر اختران

بهای دوره‌ی ۴ جلدی: ۶۵۰۰۰ تومان

یادداشت مجموعه.....	۹
مقدمه جلد اول.....	۱۵
سفرنامه مازندران.....	۱۷
سفرنامه مکه.....	۱۰۹
روزنامه سفر بروجرد.....	۲۱۵
سفرنامه اروپا.....	۲۴۵
سفرنامه خراسان.....	۶۶۳
شکارگاههای اردبیل.....	۷۳۳

۱. این مجموعه دربرگیرنده ۱۰۹ سفرنامه خطی فارسی است که به زبان فارسی و در عصر قاجاریه (۱۱۹۳-۱۳۴۳ ه.ق. / ۱۷۷۹-۱۹۲۵ م.) نوشته شده است.
۲. این مجموعه در ۱۹ جلد قطع وزیری و طی ۵ سال شمسی (۱۳۸۷-۱۳۹۱ ه.ش.) انتشار خواهد یافت؛ یعنی در ۲۰ آذرماه ۱۳۹۱ ه.ش. طرح تصحیح انتقادی سفرنامه‌های خطی فارسی پایان می‌یابد.
۳. بیش از ۷۰٪ این نسخه‌های خطی منحصر به فرد است.
۴. من این سفرنامه‌ها را به دو دلیل و هدف تصحیح کرده‌ام:
۴-۱ لذت و عشق وصف ناشدنی از بازنویسی، ویرایش، تصحیح و پژوهش سفرنامه‌های خطی.
- ۴-۲ احیای بخش غبارگرفته منابع دست اول تاریخ معاصر ایران و دیگر مناطق جهان.
۵. سفرنامه‌ها در این مجموعه، به سه دسته تقسیم می‌شوند:
۵-۱ سفرنامه‌ها، خاطرات و گزارش سفر ایرانیان (به داخل و خارج از ایران).
۵-۲ سفرنامه‌ها، خاطرات و گزارش سفر اروپاییان، که توسط مترجمان عصر قاجار به فارسی ترجمه شده‌اند.
- ۵-۳ خاطرات سیاحان، جهانگردان و کارگزاران سیاسی از مسافرت‌ها و مأموریت‌های دولتی خویش.
۶. کمتر از ۱۴ سفرنامه، در گذشته نیز تصحیح و منتشر شده‌اند؛ که این مسئله تنها به یکی از دو دلیل زیر است:
۶-۱ هم‌زمانی تصحیح از سوی دو مصحح و پژوهشگر.

۶-۲ غیر علمی دانستن تصحیح قبلی.

۷. مهم‌ترین مشکل در تصحیح متون خطی، به دست آوردن پرینت یا لوح فشرده آنهاست؛ مثلاً یکی از کتابخانه‌هایی که از بودجه دولت در قم استفاده می‌کند، با این استدلال که خودمان داریم سفرنامه‌ها را تصحیح می‌کنیم. از دادن کپی حتی یک برگ یا صفحه اول و آخر این نسخه‌ها هم خودداری می‌کند. کتابخانه دیگری نیز در پایتخت، مصححان را گزینش می‌کند و کتابخانه دیگری در شرق این مرز و بوم، آنها را تک‌نسخه‌ای و نفیس خوانده و حتی اجازه رؤیت میکروفیلم را هم نمی‌دهد.

در هر صورت، با ترفندهای گوناگون قانونی، توانسته‌ام سفرنامه‌های موجود در کتابخانه‌های رضوی مشهد، ملی تهران، ملک، کاخ موزه گلستان، مدرسه عالی سپهسالار، مجلس شورای ملی و سنای سابق، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان در اسلام‌آباد، مرکز احیای میراث اسلامی و مسجد اعظم قم را به صورت لوح فشرده تهیه کنم.

۸. در نمایه‌سازی و استخراج فهرست اعلام سفرنامه‌ها، دوره خل وجود داد:

۸-۱ نمایه‌سازی در پایان سفرنامه

۸-۲ استخراج اعلام در پایان هر مجموعه

روش اول، که یادگار انتشار مقالات تاریخی در فصلنامه غنی و پرارزش «بررسی‌های تاریخی» - غنی‌ترین مجله تخصصی تاریخ به زبان فارسی، از آغاز تا امروز - است، به دلیل آن که هم بر حجم کتاب می‌افزود و هم محققان را دچار سردرگمی می‌کرد و بهره‌چندانی از منظر یافتن اعلام خاص نداشت، معقول و منطقی به نظر نرسید.

در روش دوم، پژوهشگری که مثلاً درباره‌ی یک مکان (نام واژه جغرافیایی) تحقیق می‌کند، همان نام واژه را در نامیاب جغرافیایی جستجو می‌کند و لازم نیست تمام سفرنامه‌های یک مجموعه را، تک‌تک بررسی کند.

۹. از تکنولوژی روز، یعنی کامپیوتر و اینترنت، نهایت بهره را برده‌ام از جمله در

موارد زیر:

۹-۱ لوح فشرده فرهنگ‌نامه‌های فارسی، انگلیسی، عبری، عربی و فرانسوی.

۹-۲ تصحیح از روی لوح فشرده نسخه‌های خطی.

- ۳-۹ لوح فشرده دائرة المعارف‌های انکارتا، بریتانیکا و اطلس‌های تاریخی.
۴-۹ اینترنت و جستجو در سایت‌های مختلف (با موتور جستجوگر گوگل و یاهو).
۵-۹ حروفچینی و صفحه‌آرایی کامپیوتری (نرم افزار زرنگار، فونت متن لوتوس ۱۴).
۶-۹ استخراج نمایه با استفاده از فهرست اعلام زرنگار. (در پایان مجموعه ۱۹ جلدی)

هنگام بازخوانی متن، اهتمام من بر «ویرایش» اثر است، با حفظ امانت در اصلی کتاب و مقصود نویسنده و سبک و لغات و اصطلاحات رایج خاطره‌نویسی در آن زمان. پس برای آنکه نثری «منفتح» و «پالایش یافته» در معرض دید خوانندگان قرار گیرد، تغییر پاراگراف‌ها و رعایت علایم آیین نگارش (خاصه نقطه، ویرگول و گیومه) امری بدیهی به نظر می‌رسد.

مهمترین تغییرات، عبارتند از:

۱. ترکیب واژه «این» با «از» یا «در». در اغلب موارد ترکیب این دو واژه به صورت «ازین» یا «درین» در آمده است؛ که در تصحیح، از شکل امروزی آن استفاده شده است.
۲. حرف مد در آن. در برخی موارد محدود و معدود، «آن» به صورت «ان» آورده شده است.
۳. هاء و همزه. «ی» (i) صفت ساز یا «ی» (i) نکره یا وحدت. بعد از «ه» غیر ملفوظ، به صورت «ای» تغییر یافته است؛ مثلاً «تازه» به «تازه‌ای»، «کتابچه» به «کتابچه‌ای». موارد استفاده علامت همزه بالای «ه» غیر ملفوظ در حالت اضافه، در این متن‌ها بسیار اندک است، مانند جامه، کلمه، خواننده.
۴. «طا» و «ت». مورد استعمال «طا» در گذشته بسیار بوده است؛ و حتی برخی نام‌های خاص را نیز در بر می‌گرفته است، که همگی به «ت» (شکل امروزی) آن تغییر یافته است؛ مانند «اطاق»، «طلاطم»، «امپراطور»، «ایطالی»، «اطراق»، «طیانچه»، «طوفان»، «طهران» و «اطریش» به «اتاق»، «تلاطم»، «امپرتور»، «ایتالی»، «اتراق»، «تپانچه» «توفان»، «تهران» و «اتریش». برخی معتقدند که نام‌های خاص را به همان سبک و سیاق موجود در «متن» باید حفظ نمود. این اختلاف نظر دربارهٔ واژه‌های دیگر هم به چشم می‌خورد. در چند مورد، خود نویسندگان از شکل نوین

کلمات بهره برده است، خاصه در کلمات «اتراق» و «تلاطم».

۵. حذف «هاء» در کلمات جمع. در عصر قاجار واژه‌هایی که به حرف «هـ» ختم می‌شد، در هنگام جمع بستن با «هـ» با حذف «ه» روبرو می‌شدند. مثلاً «خانه» به صورت «خانها» جمع بسته می‌شد. در هنگام تصحیح، شکل امروزی واژه‌ها را برگزیدیم، مانند «قهوه‌خانه‌ها»، «کتابخانه‌ها» و «مهمانخانه‌ها».

۶. برخاستن. در قریب به اتفاق آثار عهد قاجار، این اشتباه به چشم می‌خورد، که فعل «برخاستن» را به صورت «برخواستن» نوشته‌اند. تمام این افعال به شکل امروزی آن تغییر یافته است.

۷. ترکیب «ب» با «افعال». در این دوره گاه به چشم می‌خورد که «ب» (جزء پیشین فعل) پیوسته به فعل نوشته نمی‌شود، مانند «به‌بینم» به جای «بینم». این افعال نیز با رسم‌الخط امروزی نوشته شده‌اند.

۸. اسم‌های خاص «با منشأ غیرایرانی»، که بدون «الف» آمده است، مانند «هارون» یا «اسماعیل» یا «اسماعیلیه» یا «اسحاق»؛ «هرون»، «اسمعیل»، «اسمعیلیه» و «اسحق» نوشته شده، به همان سبک و سیاق امروزی تغییر یافته است.

۹. موارد خاص و استثنائی در «پانویس» آمده است، مانند «خداحافظ» به جای «خداحافظی»؛ یا «ما» به جای «مائ» (قرن، سده)، یا واژه‌های بدون نقطه یا با نقطه اضافی (شیوه مصطلح خوشنویسان). چون از نظر زبان‌شناسی، نگارش «صد» به صورت «سد» و «سندلی» به شکل «صندلی» هم صحیح است، در پانویس (پاورقی/ زیرنوشت/ پانوست) به شکل دیگر آن اشاره شده است.

چون در این نوع «سفرنامه‌ها»، نوعی «بومیه‌نویسی» (وقایع روزبه روز) اساس قرار گرفته است، اشاره به تاریخ (Date) هر روز، از اهمیت خاصی برخوردار است. وظیفه مصحح متون تاریخی، رعایت دقیق این نکته است، که این موارد را - حتی اگر نویسنده سهوی یا عمدی ذکر نکند - به صورت نوشته در میان قلاب یا گروهه بیاورد. اهمیت این مطلب که سیاح یا جهانگرد در چه روزی و چه مکانی، شاهد چه رویداد یا اثری بوده است، بر تاریخ‌نگاران و علاقه‌مندان به این رشته پوشیده نیست.

۱۱. تغییر «ة» عربی به «ت». در واژگانی که به «ة» عربی منتهی می‌گردید، شکل پارسی آن مورد استفاده قرار گرفته است:

جهة ← جهت
صورة ← صورت
حجة ← حجت
صحة ← صحت

۱۲. دو نکته رمزی خاص کتابت در این آثار مشاهده می‌شود:

۱-۱۲ حروف «ح» و «م» در بالای دو کلمه؛ به این معنی است که جای این دو کلمه باید تغییر یابد. کاتبان عصر قاجار، به جهت پرهیز از خط خوردگی یا دوباره‌نویسی، هر گاه متوجه اشتباه خود در کتابت نسخ می‌شدند، از دو حروف کوچک «ح» و «م» استفاده می‌کردند.

۲-۱۲ چند حرف «ن» بالای یک واژه، به معنای حذف آن کلمه است. در تهیه لوح فشرده نسخه‌های خطی، وظیفه خود می‌دانم از اشخاص زیر نیز سپاسگزاری کنم:

- | | |
|-----------------------------------|------------------------------|
| ۱. آقای دکتر حبیب‌الله عظیمی | کتابخانه ملی ایران |
| ۲. آقای مهدی الماسی | کتابخانه ملی ایران |
| ۳. خانم فاطمه ایران‌پناه | کتابخانه ملی ایران |
| ۴. آقای حسن میرزا محمد علانینی | کتابخانه کاخ موزه گلستان |
| ۵. آقای حمیدرضا ناظم زاده | کتابخانه ملی ملک |
| ۶. آقای صالحی | کتابخانه مرعشی نجفی |
| ۷. آقای محسن ناصری | کتابخانه آستان قدس رضوی |
| ۸. آقای محمد حسن خلیلی | کتابخانه مجلس |
| ۹. آقای دکتر نعمت‌الله ایران زاده | مرکز تحقیقات ایران و پاکستان |
| ۱۰. آقای دکتر عارف نوشاهی | اسلام‌آباد |
| ۱۱. خانم منیژه باقرزاده | کتابخانه مینوی |
| ۱۲. خانم فاطمه علایی | کتابخانه مینوی |
| ۱۳. آقای آصف آگاه | مرکز احیاء میراث اسلامی |
| ۱۴. خانم مژده محمدی | کتابخانه تخصصی وزارت خارجه |
| ۱۵. آقای احمد منزوی | مرکز دائرةالمعارف اسلامی |
| ۱۶. خانم زهرا سیفی | مرکز دائرةالمعارف اسلامی |

- | | |
|------------------------------|-----------------------------------|
| کتابخانه مجلس | ۸. آقای محمد حسن خلیلی |
| مرکز تحقیقات ایران و پاکستان | ۹. آقای دکتر نعمت‌الله ایران زاده |
| اسلام‌آباد | ۱۰. آقای دکتر عارف نوشاهی |
| کتابخانه مینوی | ۱۱. خانم منیژه باقرزاده |
| کتابخانه مینوی | ۱۲. خانم فاطمه علایی |
| مرکز احیاء میراث اسلامی | ۱۳. آقای آصف آگاه |
| کتابخانه تخصصی وزارت خارجه | ۱۴. خانم مژده محمدی |
| مرکز دائرةالمعارف اسلامی | ۱۵. آقای احمد منزوی |
| مرکز دائرةالمعارف اسلامی | ۱۶. خانم زهرا سیفی |

دفتر نخست، از پنج سفرنامه تشکیل شده است:

۱. سفرنامه مازندران، اثر الیوت دارسی ناه انگلیسی، که توسط مترجم یا کاتبی ناشناس به رشته تحریر درآمده و تصحیح آن از روی نسخه منحصر به فرد کتاب در کتابخانه کاخ موزه گلستان انجام گردیده است.

این سفرنامه به دلیل آن که توسط یک مستشار نظامی یک دولت خارجی در ایران نگاشته شده و از معدود سفرنامه‌های دوران محمد شاه قاجار است، از اهمیت خاصی برخوردار است.

۲. سفرنامه مکه، نگاشته محمدرضا طباطبایی تبریزی، که نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه ملک نگهداری می‌شود. از معدود سفرنامه‌های مذهبی عصر قاجار است، که توسط یکی از پیروان فرقه شیخیه آذربایجان (در معیت ثقة الاسلام تبریزی) نوشته شده است.

۳. روزنامه سفر بروجرد، که سفرنامه‌ای است کوچک و کم حجم، که در اصل گزارش خلعت پوشان است، به خامه جعفرقلی خان معین‌السلطان. تصحیح این گزارشنامه سیاسی از روی نسخه منحصر به فرد کتاب در کتابخانه ملی ایران صورت گرفته است.

۴. سفرنامه اروپا، اثر کسم‌نظیر و فوق‌العاده مهم و خواندنی میرالیق علی‌خان عمادالسلطنه، نخست وزیر ایرانی تبار و هواخواه دولت انگلیس حکومت نیمه مستقل حیدرآباد هند، که گزارش سفر دوم او به اروپا است.

تصحیح کتاب از روی نسخه چاپ سنگی در مامبای (بمبئی) هند انجام شده است.
 ۵. سفرنامه خراسان، اثر احتمالی اسماعیل حیرت یا ناشناسی از عصر ناصری، که نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه خاندان میبدی در شهر تاریخی کرمانشاه نگهداری می‌شود و از معدود سفرنامه‌هایی است که نگارنده آن هیچ مقام و منصب دولتی و حکومتی نداشته است.

۶. شکارگاه‌های اردبیل و مشکین و سبلان، اثر یک افسر عالی‌رتبه ایرانی، به نام حسنعلی خان سرتیپ آجودان، که در حقیقت راهنمای شکار و عیاشی ناصرالدین شاه قاجار در منطقه اردبیل، مشکین‌شهر و دشت مغان بوده و از روی نسخه منحصر به فرد کتاب، موجود در کتابخانه ملی ایران تصحیح شده است.

تهران. نیاوران

هارون و هومن